

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqıylıq tiykarları

SURXON VOHASI LO'LILARINING XO'JALIK FAOLIYATLARI

M.A.Ro'ziyeva – o'qituvchi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Tayanch so'zlar: Surxon vohasi, etnik jarayonlar, lo'li, xo'jalik faoliyati, folbin, hunarmandchilik, savdo-sotiq.

Ключевые слова: Сурханский оазис, этнические процессы, цыгане, хозяйственная деятельность, гадалка, ремесла, торговля.

Key words: Surkhan oasis, ethnic processes, gypsies, economic activity, fortune teller, crafts, trade.

Kirish. XX asrning 50-60-yillarida Surxondaryo vohasida lo'lilarining aksariyati o'troqlashib, o'troq hayotga o'tib boshlaganlar, ya'ni o'z uy-joylariga ega bo'lishgan. Mashg'ulot turlari ham o'zgarib, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanish ko'lami ortgan, davlat idoralarida turli vazifalarda faoliyat yurituvchilari ko'paygan, o'rta va oliy ma'lumotli kadrlar yetishib chiqqan. Tovoqtaroshlar deb nomlanuvchi etnik guruhning ham mashg'ulotlarida o'zgarishlar sodir bo'lgan. Yog'och lagan, yog'och kosalariga ehtiyoj kamayganligi hisobiga, ular beshik, bolalar uchun aravachalar yasay boshlashdi. Ikkilamchi mahsulotlarni yig'ib topshiruvchilar soni ko'paydi. Lo'lilar eshak aravalarda shahar, qishloqlar bo'ylab shisha idishlarni yig'ib topshirish bilan shug'ullana boshlashdi. Bir so'z bilan aytganda, shaharning «sanitar»lariga aylanishdi. Bo'sh shishalarni yig'ishardi, ularni olib chiqqan yosh bolalarga sharik, xo'rozqand tarqatishardi. Bolalar xo'rozqand, sharik olish uchun ular keladigan kungacha idishlarni yig'ib qo'yishar edi [2]. Bolalari shu davrdan maktabga borganlar. 1970-yillardan boshlab, o'rta ma'lumotli qatlam shakllanib, maxsus kasblarga, ya'ni traktorchilar, haydovchilar paydo bo'lgan. O'sha davr talablariga muvofiq harbiy xizmatga ham faol jalb qilinganlar. Keyinchalik mahalliy aholi vakillari bilan aralash nikohlar ham ro'y berishi evaziga madaniy moslashuv yangi darajaga chiqqan.

Asosiy qism. Vohaning Denov, Jarqo'rg'on shaharlarida yashagan lo'lilarning mehnat ko'nikmalarini o'zlashtirishi jarayonida XX asrning 70-yillariga kelib, ayrim ijobiy o'zgarishlar sodir bo'lgan. Buning asosiy sabablaridan biri 50-yillarda joriy etilgan majburiy o'rta ta'lim bo'lib, uning natijasida lo'lilar orasida savodxonlik darajasining birmuncha o'sishiga olib kelgan. Ko'pgina savodli lo'li yoshlari traktorchilari, haydovchi, san'atkor, ipyigiruvchi, to'quvchi, o'qituvchi, tibbiyot, madaniyat, militsiya xodimi kasblarida mehnat qila boshlaganlar [5:93].

1980-yillari lo'lilarning aksar qismi kolxozlarda ishchi, traktorchilari, suvchi, hatto brigadir lavozimida ishlashdi. Jarqo'rg'on tumanida faoliyat yuritgan temir-beton zavodida 30 dan ortiq lo'li yigitlari faoliyat yuritishar edi. Lo'li ayollari tilanchilik va folbinlik bilan shug'ullanishdi. Rossiya shaharlarida mehnat qiluvchilar ham ko'pchilikni tashkil qilardi [1].

XX asrning 90-yillarida pul-tovar munosabatlarining kuchayishi natijasida, ayniqsa, shaharlik lo'lilar orasida ishbilarmon «yangi lo'lilar» qatlami vujudga kela boshlagan. Ular, asosan, savdo-sotiq sohasida faoliyat

ko'rsatishgan. Shahar va katta qishloqlarda yashovchi lo'lilardan chiqqan xodimlar hozirgi kunimizda, asosan, ichki ishlar tizimi, tibbiyot, maorif va madaniyat kabi sohalarda, shuningdek, qo'shiqchi, karnay-surnaychi, sartaoroshlik kasblarida faoliyat ko'rsatishmoqda. Lo'lilar orasida aqliy mehnat bilan shug'ullanganlar jismoniy mehnat bilan shug'ullanganlarga nisbatan ozchilikni tashkil etishgan. Lo'li ishchilarining aksariyat qismi kam malaka va bilim talab etuvchi ishlarda yuk tushiruvchi, metall quyuvchi, chilangar, qorovul va hokazo kasblarda ishlashgan.

Bozor iqtisodiyotiga o'tishning dastlabki davrlarida ko'pgina korxona va tashkilotlarda ishlab chiqarishning qisqarishi natijasida ko'pgina lo'lilar ishsiz bo'lib qolishgan. Oila boqish uchun ko'pgina lo'lilar Rossiya davlatiga borib tilanchilik, folbinlik bilan mashg'ul bo'lishgan [5:93].

Lo'lilar tilanchilikni ma'lum bir kasb sifatida bilganlar. Zero, ular mazkur kasbga yoshligidan o'rgatilganlar. Asrlar davomida kasb darajasidabo'lgan tilanchilik jamiyatda ro'y berayotgan o'zgarishlarga tez moslashib borgan. Natijada, tilanchilikning zamonaviy yangi-yangi usullari vujudga kelmoqda. Ana shu vujudga kelgan hamda zamonga moslashayotgan yangi-yangi (masalan, ko'chalarda isiriq tutatish) usullarini endilikda vohaning Termiz, Sherobod, Denov shaharlari ko'chalarida tez-tez ko'rish mumkin. Surxondaryo vohasida lo'lilarning o'ziga xos tarixi, odatlari, turmush tarzi, ijtimoiy me'yorlari o'zlaridan boshqalar uchun hamisha jumboqlarga to'la, munozarali va qiziqarli masala bo'lib kelgan. Ayniqsa, ularning mashg'uloti, kasb-kori, daromad manbai borasidagi tadqiqotlarni amalga oshirishda etniklikning o'ziga xos jihatlari ilmiy adabiyotlarda qiyosiy tahlil asosida o'rganilgan [5:93].

O'rta Osiyo lo'lilarining folchilik bilan shug'ullanishini ko'pgina tadqiqotchilar o'z asarlarida keltirganlar. Biroq, ular lo'lilarning folbinligi bo'yicha oz bo'lsa ham tadqiq etishga harakat qilishmagan. Aksincha, Yevropa, jumladan, Rossiya lo'li (cygan)larining folchiligi bo'yicha, allaqachon ma'lum miqdorda tadqiqotlar olib borilib, natijalarining aksariyati nashr etilgan [2].

Lo'li folchi ayol, avvalo, balog'atga yetgandan so'ng o'ziga xos rasm-rusumlardan iborat «chilla» saqlab, ustozlardan ruxsat olgandan keyingina mustaqil ravishda folbinlik bilan shug'ullanadilar. Ularning ish qurollari tasbeh, turli-tuman rangli ip, doira, mayda toshlar, qarta va hokazolardan iborat. Folbin ayollarining fol ochish jarayonini bevosita kuzatishlar jarayonida shu narsa

ma'lum bo'ldiki, mazkur jarayon bir necha bosqichdan iborat:

Birinchi bosqich: tilanchilik, fol ochish maqsadida, uyma-uy yurib sodda, ishonuvchan mijozni topish. Ma'lumki, lo'lilar ko'chada katta bo'lishgan, bu ularga inson psixologiyasini o'rganishiga imkon hisoblanadi.

Ikkinchi bosqich: fol ochishga bo'lg'usi mijozni ko'ndirish. Bunda ular kelajakdagi mijozga erkalatish ma'nosidagi «jon» qo'shimchasini qo'shib, «akajon (ukajon, opajon, tog'ajon) keling, bir folingizni ko'rib qo'yay», deb murojaat qilishadi. Mijozning yuzida moyillik alomatini darhol payqagan folchi uni yanada chiroyli so'zlar bilan avray boshlagan. Shirin so'zlar ta'sirida mijoz folchiga rozilik berganini o'zi ham sezmay qoladi [3].

Uchinchi bosqich: fol ochish. Yuzini qibлага qilib, mijozdan dastlab ismi so'ralgan. Shundan so'ng, fol ochishni boshlash uchun irimiga oz-moz pul berishni so'raydi. Juda ko'p holatlarda ular mijoz haqida haqiqatni aytadi. Birinchidan, ular islom diniga e'tiqod qilishgani bilan jinlarga ishonishadi, sig'inishadi. O'zi haqidagi- folchi lo'li bilishi mumkin bo'lmagan haqiqatni eshitgan mijoz karaxt holga keladi. Juda ko'p takrorlanadigan lo'ligaplari uning uchun haqiqatga aylanib boraveradi. Uchta do'sting bor ekan, bittasi seni ko'ra olmas ekan, baxillik qilar ekan, degan gaplardan so'ng, mijoz dushman bo'lgan do'sti kimligini xayolan izlay boshlaydi. Ering bilan gaping to'g'ri kelmay qolgan, ko'p gap eshitasan, sendan ko'ngli sovigan, degan gap har qanday ayolni karaxt qiladi. Topgan pulingning barakasi yo'q ekan, degan gaplardan so'ng mijoz sababini izlab lo'liga murojaat qiladi. Xuddi shu narsa lo'li folchiga kerak edi.

To'rtinchi bosqich: Yuraging, iching to'la dard, qorong'ulik. Kel, dardingni olaman, degan gapni eshitgan mijoz nahot, umid bor ekan, deb lo'lining gapiga bo'ysunadi. Lo'li folchi unga igna olib chiqishni buyuradi. Yangi ignani olib chiqib, uning qo'liga beradi. Lo'li ignani 1 daqiqa ushlaydi-da, uning kaftiga solib qo'yadi, qo'lingni ochmay yuraging ustiga qo'y deb buyruq beradi.

Beshinchi bosqich: lo'li folchi duolar o'qiy boshlaydi. 5-10 daqiqa duo o'qigandan so'ng qo'lini ochishni buyuradi. Yap-yangi igna qorayib, zanglab ketgan bo'ladi. Buni ko'rib lo'lining jazavasi tutib:ana, oldim dardingni, dardingni oldim, deb gapira boshlaydi.

Oltinchi bosqich; bajargan amali uchun pul talab qila boshlaydi. Asli sodda bo'lgan va karaxt holga tushgan mijoz aytilgan pulni chiqarib berganini sezmay qoladi. Lo'li ketib bo'lgandan keyin mijoz ba'zi bir holatlarda yarim soatlardan keyin o'ziga keladi. Mijoz yap-yangi igna olib chiqqanini yaxshi eslaydi, unga qilingan yomonliklardan ancha pul ketsa-da forig' bo'lganidan xursand bo'ladi. Ignani olib chiqqan vaqtida bir daqiqa lo'li qo'liga berganini xayoliga ham keltirmaydi. O'sha bir daqiqada lo'li ignaga qo'lidagi moddani surtib ulgurgan bo'ladi.

Lo'li folchilarining asosiy maqsadi imkon qadar ko'proq mijozlarni «shilishdan» iboratdir. Ammo, folchilikning bunday salbiy ko'rinishiga qaramay, uning

ijobiy tomonlari ham bor. Zero, ba'zi bir vaqtlarda ruhiy tushkunlik holatidagi mijoz qalbida lo'li folbin ma'lum darajada kelajakka va hayotining yaxshi tomoniga o'zgarishiga ishonch uyg'ota oladi. Xuddi ana shu sabablarga ko'ra, lo'li folchiligiga jamiyatimizda ehtiyoj bor. Folchi Bahora momo Esonovanning ta'kidlashicha, iqtisodiy qiyinchiliklar sababli og'ir ahvolga tushib qolgan kishilar, oxirgi yillarda lo'li folbinlarga ko'plab murojaat qilishmoqda. Talabning ortishi sababli folchilik bilan shug'ullanuvchi lo'lilarning soni ham ko'payib bormoqda [6:171].

Dastlabki ijtimoiy mehnat ko'nikmalarining vujudga kelishini o'zida aks ettirgan tarixiy adabiyotlarda qayd qilinishicha, lo'lilarda ijtimoiy mehnat ko'nikmalarini o'zlashtirish jarayoni ancha qiyin kechgan. Bunda lo'lilarda mehnat intizomi ko'nikmalarining yo'qligi ham sabab bo'lgan. O'rganilayotgan hududda yog'ochsoz hunarmand — lo'lilar bir qator hunarmandchilik buyumlarini tayyorlashgan bo'lib, ular, asosan, elak, g'alvir, tol tovoq, savat, bolalar o'yinchoqlari va hokazolar yasash bilan mashg'ul bo'lganlar.

Ma'lumki, asrlar davomida madaniy yaqinlashish natijasida ular atrofdagi xalqlardan turli mehnat ko'nikmalarini egallab borishgan. Xo'jalikning turli sohalari bilan shug'ullanishgan va yangi kasblarni egallashgan. Lo'lilarning ayrim guruhlar, ya'ni, xo'jalik faoliyatida tilanchilik saqlanib qolgan qismlari hozirda ham o'z urug'idagilar bilan oila quradilar. Aralash nikohlar juda kam uchraydi va aksariyat hollarda qiz uzatmaydilar, ammo kelin olishlari mumkin. Hatto, lo'lilar va lo'lisifat guruhlar o'rtasida aralash nikohlar deyarli uchramaydi. Chunki, lo'lilarda tilanchilik mavjud bo'lsa, lo'lisifat guruhlarida tilanchilik mashg'uloti yo'q. Lo'lisifat guruh hisoblangan tovoqtaroshlar o'zbeklar, tojiklar bilan quda-andachilik munosabatlarini o'rnatishgan. Shu jihatdan, an'anaviy mashg'ulotlar ham o'tmishda har bir jamoani boshqalardan ajralib turish va o'zini anglash vositasi bo'lib xizmat qilgan. Ammo, an'ana shartli bo'lib, davr o'tishi bilan o'zgarib, yangilanib boradi [6:171].

Lo'lilarning mahalliy aholiga faol aralashuviga sabab shuki, bir necha yillardan buyon fuqarolikka ega bo'lmagan lo'lilarga hukumat tomonidan pasportlar berila boshlangan va millati lo'li, o'zbek, ba'zan esa tojik deb belgilangan. Til jihatdan ham, antropologik jihatdan ham atrofdagi aholidan unchalik farqlanmagan lo'lilarda bu holat o'zbeklarga yanada singishiga omil bo'lib kelgan. 1970-yildagi aholini ro'yxatga olish ishlarida O'zbekistondagi 30 % lo'lilar o'zlarini o'zbek yoki tojik sifatida qayd etganliklaridan ham anglash mumkinki, lo'lilar yangicha ijtimoiy-iqtisodiy turmush tarzini boshlaganlar. Bunday madaniy yaqinlashuv jarayoni natijasida lo'lilarning ayrimlari mahalliy aholidan chorvachilik mashg'ulotini o'zlashtirganlar. Chorvachilikning sohasi keng bo'lmasa-da, qishloqlarda qo'y, echki, qoramol boqish tajribalarini egallashgan. Chorvachilik sohasi lo'lilar uchun o'ziga xos tajriba maktabi bo'lgan.

Mustaqillik yillarida loʻlilarning koʻpchiligi turli jamoa xoʻjaliklarida faoliyat koʻrsatib boshlaganlar. Ammo, keyingi vaqtlarda jamoa xoʻjaliklarining tugatilishi, yer-mulklarning xususiyashtirib fermer dehqonga berilishi, ishlab chiqarish korxonalarining tugatilishi, natijasida loʻlilar dehqonchilik va chorvachilik sohalaridan biroz yiroqlashib, koʻpchiligi ishsiz qoldi yoki tilanchilik odatini qayta davom ettirdilar. Ularning taʼlim jarayonlariga jalb qilinganlik darajasi ham yetarli darajada deb boʻlmaydi. Hozirgi vaqtda ham maʼlumotli va ziyolilar hamon ozchilikni tashkil etishadi [6:171].

Mamlakatimizda 2000-yillardan boshlab hukumat tomonidan aholining barcha qatlamiga kichik biznes va

xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun yaratilgan sharoitlardan loʻlilar ham foydalanib, tadbirkorlik yoki kichik biznes bilan shugʻullanib, oʻz xos turmush tarzini yangicha tarzda shakllantirishmoqda.

Xulosa. Hozirgi kunda loʻlilar jamiyatning faol aʼzolari sifatida hunarmand, tadbirkor, oʻqituvchi, ichki ishlar xodimi, sanʼatkor, sportchi kabi kasblarda ham faoliyat olib borishmoqda. Bu sohalarda ishlayotgan loʻlilar soni oz boʻlsa-da ortib borayotganligidan ularning atrof-tevarakka boʻlgan munosabatini ham oʻzgartirmoqda. Surxondaryo vohasida loʻlilari turmush tarzi va mashgʻulotlari asrlar davomida atrofda xalqlarning etnomadaniyati taʼsirida oʻzgarishlarga uchradi.

Adabiyotlar

1. Dala yozuvlari. Sherobod tumani, Balxiguzar qishlogʻi, 2022-yil, may.
2. Dala yozuvlari. Surxondaryo viloyati, Jarqoʻrgʻon tumani, Oqtepa qishlogʻi, 2022-yil avgust.
3. Dala yozuvlari. Surxondaryo viloyati, Sherobod tumani, Sherobod qishlogʻi, 2022-yil avgust.
4. Dala yozuvlari. Surxondaryo viloyati, Termiz shahri, 2022-yil iyun.
5. Hoshimov I. Loʻlilar dunyosiga sayohat. – Toshkent: «Muharir», 2013. – B.93.
6. Назаров Х. Современное этническое развитие среднеазиатских цыган (люли). // Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – Москва: «Наука», 1980. – С.171.
7. Симанчук И.В. Искусство очарования. // Архив журнала, e-mail. К содержанию номера. 2000. № 2.

REZYUME. Bugungi kunda Surxon vohasi loʻlilarining xoʻjalik faoliyatini oʻrganish etnografiya fani oldida turgan muhim vazifalardan hisoblanadi. Ushbu maqolada Surxondaryo viloyatida yashovchi loʻlilarning xoʻjalik faoliyati, kasb-hunarga munosabati tadqiq etilgan.

РЕЗЮМЕ. Сегодня изучение хозяйственной деятельности цыган Сурханского оазиса является одной из важных задач, стоящих перед этнографической наукой. В статье рассматривается экономическая деятельность и отношение цыган, проживающих в Сурхандарьинской области, к своим профессиям.

SUMMARY. Today, the study of the economic activities of the Gypsies of the Surkhandarya oasis is one of the important tasks facing the science of ethnography. This article examines the economic activities and attitudes of the Gypsies living in the Surkhandarya region to their professions.

САДРИДДИН АЙНИЙДИН ЖӘДИДШИЛИК-АҒАРТЫҰШЫЛЫҚ ХЫЗМЕТЛЕРИ

Қ.Сейтмуратов – педагогика илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сузлар: мактаб, дарслик, жадид мактаби, ислохат, ўқувчилар, мустақиллик, мадраса, таълим, тарбия, маърифат.

Ключевые слова: школа, учебник, джадидская школа, реформа, ученики, независимость, медресе, образование, воспитание, просветительство

Key words: school, textbook, Jadid school, reform, students, independence, madrasa, education, upbringing, enlightenment.

Кирисиў. Жәдидшилиқ хәрекетиниң тырнағын жәдид усылындағы мектеплер қурайтуғынлығы көпшилиқ тәрәпинен мойынланған ҳақыйқат есапланады. Бул хәрекеттиң тийкарғы мақсети миллеттиң өзлигин танытыў, социаллық-мәдений дүзимди түптен реформалаў, миллет, Ұатан ғәрезсизлиги еди. Заманында көплек уллы инсанларды тәрбиялап, камалға келтирген дәстүрий мектеплер соңғы дәўирлерде дүнья раўажланыўынан ўзилип қалған, оның ўстине басып алыўшылық ақыбетинде пүткиллей жоқ болып кетиў халына келген еди. Соның ушында жергиликли мектеплерди түптен реформалаў, заман талапларына толық жуўап бере алатуғын тәлим-тәрбия мекемелерин шөлкемлестириў жәдид зиялыларының ең тийкарғы ўазыйпаларының бирине айланған еди.

Тийкарғы бөлим. Бухара жәдидшилиқ хәрекетиниң атақлы ўәкиллериниң бири, белгили ағартыўшы, жазыўшы, илимпаз ҳәм мәмлекетлик искер Садриддин Айний (толық аты – Садриддин Сайдмуродзода Айний) хәзирги Бухара ўәлаятының Ғиждувон районына қараслы Соктаре аўылында 1878-жылы 27-апрелде (кейинги жыл есабы бойынша) камбағал дийхан шаңарағында туўылған. Биринши мағлыўматты алты жасынан баслап өз аўылындағы басланғыш мектепте алады. Ол 12 жасқа толғанда ата-анасы тырыспай (холера) кеселлигинен қайтыс болып, Бухара қаласында жасайтуған үлкен ағасының қолында тәрбияланады. Ол кейинала Мир Араб (1890-91), Олимхон (1892-93), Бадалбек (1894-96), Ҳожи Зоҳид (1896-99), Кукалдош (1899-1900) медреселеринде тәлим алған.